

Əlyazması hüququnda

ƏSMƏR ŞÜKÜR QIZI NƏSİBOVA

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT
STRATEGİYASI VƏ ABŞ-IN QAFQAZ SİYASƏTİ
(1991-2008-Cİ İLLƏR)**

İxtisas: 5507.01 – Beynəlxalq münasibətlər tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru

İ.S.Bağirova

Elmi məsləhətçi:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

Rəsmi opponentlər:

Əməkdar elm xadimi, tarix üzrə

elmlər doktoru, professor

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

T.H.Musayeva

F.C.İsmaylov

Aparıcı müəssisə:

**Bakı Dövlət Universiteti
“Azərbaycan tarixi (humanitar
fakültələr üzrə)” kafedrası**

Müdafiə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının «__04__» __04 2014-cü il tarixli iclasında, saat ____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor:**

C.M.MUSTAFAFAYEV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövr beynəlxalq münasibətlərin ən səciyyəvi cəhəti – xalqlararası, millətlərarası, dövlətlərarası əlaqələri siyasi, iqtisadi və hərbi-strateji cəhətdən bir-biri ilə sıx bağlı olmasıdır. Çoxşaxəli integrasiya prosesləri dünyanın bir çox bölgələri üçün, o cümlədən Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonrakı iki onillik ərzində Qafqaz bölgəsi üçün də səciyyəvi olmuşdur. Qafqaz bölgəsinin, ələlxüsus yeni müstəqil dövlətlərin yarandığı Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyəti, bir tərəfdən, qeyd olunan beynəlxalq integrasiya proseslərini sürətləndirmişdir, amma digər tərəfdən, fəvqəldövlətlər arasında güclənməkdə olan və bölgədə dezintegrasiya proseslərinin şərtləndirən geosiyasi rəqabətə də yol açmışdır. Son onilliklərdə Qafqaz regionu ABŞ, Rusiya Federasiyası, Türkiyə Cümhuriyyəti, İran İslam Respublikası, Avropa İttifaqının xarici siyasət prioritetinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, Qafqaz regionu üzərində strateji nəzarəti əldə etmək Mərkəzi Asiyaya çıxış, həmçinin Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi və nəqli proseslərinə nəzarət deməkdir. Bu isə, öz növbəsində Şərq-Qərb kommunikasiya və enerji dəhlizinin böyük bir məntəqəsini nəzarətdə saxlamağa imkan verir.

“Soyuq müharibə”nin başa çatması ilə, ABŞ dünyanın yeganə fəvqəldövləti olmasına çalışır; amma “atlantizm ideyaları”na qarşı Rusiya Federasiyası və Çin Xalq Respublikası Avrasiya İttifaqı yaratmaq cəhdləri də xeyli ciddi amil sayılmalıdır. ABŞ adı çəkilən istiqamətdə siyasətini uğurla davam etdirmək üçün bütün strateji bölgələrdə “sayıqlıq” nümayiş etdirir və Qafqaz da bu mənada istisna deyil. Bu dövlətin Qafqazla bağlı uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuş planlarında Azərbaycan Respublikası-nın da daxil olduğu “Böyük Orta Şərq” adlı coğrafi məkanın enerji-kommunikasiya sistemlərini birləşdirmək durur. ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin üç əsas tərkib hissəsi vardır: iqtisadi, hərbi və siyasi. Lakin ABŞ bu amillər içərisində ilk mərhələlərdə siyasi amilə daha böyük üstünlük vermişdir. Belə ki, SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra post-sovet məkanında Moskvanın təsirini azaltmaq məqsədilə ABŞ-ın “nüfuzetmə”si başlamışdır. Bu istiqamətin tərkibində ABŞ Cənubi Qafqaz respublikalarında demokratik təsisatların yaradılması işinə daha çox üstünlük vermişdir və bu siyasət indi də davam edir.

ABŞ-ın Qafqazda iqtisadi siyasəti, ələlxüsus enerji siyasəti də onun ümumi geosiyasi məqsədlərinə tabe etdirilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və Cənubi Qafqazın digər strateji əhəmiyyətli respublikasının – Gürcüstanın da fəal qatıldığı Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİNK-i layihəsinin reallaşdırılması ABŞ-ın bölgədə ən iri geosiyasi qələbəsi sayıla bilər. Bundan əlavə, bu uğur ona Yaxın Şərqi və Rusiya

Federasiyasının enerji asılılığından çıxmağa imkan verən alternativ enerji mənbəyi qazandırmışdır və “enerji nəqlinin diversifikasiyası” adlı taktikasını təmin etmişdir. ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin hərbi tərəfinə gəlincə, bu istiqamətdə də bölgə dövlətləri ilə əməkdaşlıq sürətlə inkişaf etdirilmiş sayıla bilər. Artıq 1994-cü ildən başlayaraq “Sülh naminə tərəfdaşlıq” Proqramı çərçivəsində Cənubi Qafqaz respublikalarının NATO ilə əməkdaşlığı baş tutmuşdur. Bundan əlavə, adı çəkilən müstəqil dövlətlər Fərdi Əməkdaşlıq Aktı Planı adlı Proqram çərçivəsinə də daxil edilmişdir. Belə bir mürəkkəb geosiyasi şəraitdə bölgənin yeni dövlətləri üçün müstəqil xarici siyasət yeritmək, beynəlxalq aləmdə yüksək mövqe qazanmaq və bu mövqeni əldə saxlamaq çox çətindir. Üstəlik, bölgənin enerji ehtiyatları və nəqli yolları da həmin dövlətin ərazi-sindədirsə, geosiyasi “oyunlar”a qatılmamaq, iqtisadi asılılıq dairəsinə düşməmək böyük bir strategiyanın yaradılmasını tələb edir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və xarici siyasəti, ölkənin gələcəyini uzun müddətə təmin etməklə, həm də elmi araşdırılması da zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının müəllifi – Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir ki, hələ 1970-ci illərin əvvəllərində Xəzər dənizində aparılan planlı geoloji kəşfiyyat işlərini təmin etməsi, ölkə infrastrukturunun digər sahələrində olduğu kimi, neft sənayesində də nəhəng əmək sərf etməsi öz qanunauyğun nəticəsini 1994-cü il “Əsrin Müqaviləsi”ndə tapdı. “Əsrin Müqaviləsi” Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarını müdafiə etməklə, neft strategiyasının səhifəsini açmış oldu. Bu strategiya müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsi olmuşdur. İlk baxışdan sadəcə bir neft razılaşması kimi görünən “Əsrin Müqaviləsi” böyük siyasətçinin öz dövlətini müasir dünyanın mürəkkəb siyasi, iqtisadi, kommersiya və digər risklərindən qorunması Aktı idi. 1999-cu il “İstanbul Bəyannaməsi” siyasi bacarığın geosiyasət qarşısında qələbəsi oldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması isə Heydər Əliyevin dövlətçilik irsinin varisi olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin böyük siyasətinin uğuru idi. Layihənin hazırlanmasında birbaşa iştirak etmiş Prezident öz diplomatik bacarığı, dövlətçilik səriştəsi, dünyanın geosiyasətini ölkəsinin xeyrinə istifadə etmək qabiliyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə aparıcı dövlətə çevrilməsinə nail oldu. Bu gün ABŞ kimi qüdrətli dövlət Azərbaycanı özünün strateji tərəfdaşı elan etmişdir, Rusiya və İran Azərbaycanın milli maraqları ilə hesablaşır, Orta Şərqi ən iri dövləti olan Türkiyə Azərbaycan Respublikasının müttəfiqidir. Bütün bu sadaladığımız amillər müasir Azərbaycanın tarixinin önəmli hadisəsi olan neft strategiyasının ABŞ kimi fəvqəldövlətin Qafqaz siyasəti fonunda araşdırılmasını həm siyasi, həm elmi baxımdan aktual və zəruri edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi onun elmi aktuallığı ilə birbaşa əlaqəlidir. 18 Oktyabr 1991-ci il – Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsində müstəqil dövlətin yaranmasının şanlı tarixidir. Ölkənin siyasi müstəqilliyini qazanması, təbii ki, dərhal iqtisadi müstəqilliyini təmin edə bilməmişdir; müvafiq fəsilə nəzərdən keçirəcəyimiz bu məsələnin kökü araşdırılmışdır. Digər tərəfdən, 1991-ci il Cənubi Qafqazın digər iki respublikasının – Gürcüstanın və Ermənistanın da dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi ilidir. Bu mənada dissertasiyanın xronoloji çərçivəsinin başlanğıc hüdudunun 1991-ci il olaraq götürülməsi, tarixilik baxımdan da doğrudur. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının formalaşması, müstəqil iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi – çox ağır və ciddi bir problemin həlli demək idi; bu məsələnin həllinə gedən yolda respublikanın rastlaşdığı daxili və xarici siyasi, iqtisadi, sosial problemlər 1991-1993-cü illərə təsadüf edir ki, bu məsələləri nəzərdən keçirməyimiz mütləq vacibdir. Əks halda, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin əldə etdiyi iqtisadi uğurların, o cümlədən, neft strategiyasının tarixi qiymətini vermək tam obyektiv olmazdı. Bu amilləri nəzərə alaraq, neft strategiyasının təşəkkülü yolunda Azərbaycanın rastlaşmış olduğu problemləri tam izləmək, həmçinin ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin formalaşmasına bu bölgədə üç müstəqil dövlətin yaranmasının ciddi təsirini araşdırmaq üçün dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi 1991-ci ildən götürülür.

1993-cü ilə qədər Azərbaycanın dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq neft strategiyasından danışmaq çətindir: bu dövrdə ölkənin neft siyasəti geostrategiyanın tərkib hissəsi deyil, ona iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti kimi baxılırdı. Neft strategiyası isə həm məzmunca, həm əhəmiyyətinə görə irimiqyaslı hadisə olub, düşünülmüş və uzun müddət üçün nəzərdə tutulan siyasi maraqların təmin edilməsinə yönəldilən bir siyasətdir. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası – Heydər Əliyevin əsəridir, bu strategiyanın uğurla reallaşdırılması isə – Prezident İlham Əliyevin yeritdiyi siyasətin uğurlu nəticəsidir. Dissertasiya işində 1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması, 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitində məşhur Bəyannamənin qəbul edilməsi, BTC ƏİNK-nin çəkilişi prosesi və işə düşməsi məsələləri xronoloji ardıcılıqla izlənilmişdir. 2002-ci ildə BTC ƏİNK-nin çəkilişinin başlanması, 2005-ci ildə neft kəmərinin Azərbaycan Respublikası və ardınca, Gürcüstan sektorunun işə düşməsi, 2006-cı ildə isə BTC ƏİNK-nin rəsmi açılışının baş tutması dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinə daxil olan hadisələrdir. Hələ 2002-ci ildən başlayan danışıqlar sayəsində, 2006-cı ilin iyununda Qazaxıstan Respublikasının Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinə qatılması baş tutmuşdur. Nəhayət, 2008-ci ilin noyabrında Qazaxıstan neftinin BTC ƏİNK üzrə nəqlinə başlanmışdır. Bu hadisənin dissertasiya işi üçün son xronoloji hədd olaraq götürülməsi isə təsadüfi

deyildir: skeptiklərin böyük bir layihəyə çevriləcəyinə inanmadıqları Bakı-Tbilisi-Ceyhan bir neçə ilin içərisində nəinki gerçəkləşdi, eyni zamanda Qazaxıstanı da ehtiva etməklə, əslində, “Böyük Orta Şərq” layihəsinin real olduğunu sübut etdi. Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, Mərkəzi Asiya vahid kommunikasiya layihəsi çərçivəsində birləşdi. XXI yüzilliyin geosiyastində, BTC ƏİNK qədər sürətlə həyata keçirilmiş və çox böyük uğur əldə etmiş ikinci böyük layihə yoxdur. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi müəyyən olunarkən, bu kompleks amillər nəzərə alınmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Müasir dünyanın siyasi, iqtisadi xarakterli hadisələri tarixşünaslıqda çox diqqət yetirilən problemlərdəndir. Bu, bir tərəfdən, tarixçilərin və politoloqların müasiri olduqları hadisələrə böyük marağı, digər tərəfdən, həmin hadisələrin öyrənilməsi üçün tədqiqatçıya gərəkli olan materialların tez əldə olunması ilə bağlıdır. Amma müasir geosiyasət o qədər mürəkkəb və dəyişkəndir ki, cəmi bir neçə ili əhatə edən xronoloji çərçivədə belə hadisələri tam izləmək və proqnozunu vermək tədqiqatçı üçün çətinlik yaradır. Yəni müasir geosiyasət gözlənilməz istiqamətləri ilə tədqiqatçıları yenidən ona müraciət etməyə məcbur edir.

Hazırkı dissertasiya işinin obyektı – Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti fonunda ABŞ-ın bölgə siyasəti, tarixşünaslıqda ayrıca elmi problem kimi indiyədək araşdırılmamışdır. İstər Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində ABŞ-ın bölgə siyasəti, istərsə də Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin ikinci dövründən (1993) başlayaraq ölkəmizin neft strategiyasının formalaşması və uğurları fonunda iki dövlət arasındakı münasibətlərin xarakteri və başlıca istiqamətləri, 1991-2008-ci illəri əhatə edən böyük bir xronoloji çərçivədə ABŞ-ın Qafqaz siyasətindəki kardinal dəyişikliklər kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bununla yanaşı, ayrılıqda götürülmüş problemlər kimi Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti, Azərbaycan Respublikası ABŞ münasibətləri Azərbaycan tarixşünaslığında diqqətdə olan mövzulardandır və bu mənada tədqiqatçıların daimi diqqətini tələb edən bu problemlər istər Azərbaycan tarix elmində, istərsə də xarici tarixşünaslıqda diqqətə alınan mövzulardandır.

Azərbaycan tədqiqatçılarının adı çəkilən mövzular içərisində ən çox diqqət yetirdikləri məsələ – respublikanın neft strategiyası məsələsidir. Bu da həm siyasi, həm elmi nöqteyi-nəzərindən əsaslı sayılmalıdır. Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycanın neft strategiyası müasir dünyanın mürəkkəb və ziddiyyətli prosesləri, böyük qarşıdurmaları, geosiyasi gedişləri fonunda, müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasının həm xarici siyasətinin, həm iqtisadi siyasətinin ən böyük uğuru olmuşdur. Bu strategiya qısa bir müddət ərzində bu yeni respublikanın dünyanın fəvqəldövlətlərinin qarşıdurmalarına tab

gətirməsinə imkan yaratmış, onu bölgənin aparıcı dövlətinə çevirmişdir. Azərbaycanın neft siyasətinin tarixi, neft strategiyasının formalaşmasındakı problemlər, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ərəfəsində və sonrakı mərhələdə Azərbaycan Respublikasının problemləri və uğurları, BTC ƏİNK layihəsinin işlənilib hazırlanması prosesi və imzalanması, Xəzərin hüquqi statusu, Heydər Əliyevin neft strategiyasının tarixi əhəmiyyəti İlham Əliyevin “Azərbaycanın Xəzər nefti” adlı tədqiqatında¹ ən geniş şəkildə, həm də hadisələrin iştirakçısı, adı çəkilən layihələrin bir çoxunun həm də müəllifi tərəfindən yazılması səbəbindən, çox dəyərlidir. Gətirilən faktlar, sənədlər, çıxışların mətni, mülahizələr, nəzəri fikirlər və ümumiləşdirmələr bu əsərdən həm də çox əhəmiyyətli mənbə kimi yararlanmağımıza da imkan vermişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında Respublikanın xarici siyasət strategiyasını, prioritetlərini, başlıca istiqamətlərini və konkret hadisələrini ən geniş işləyən tədqiqatçılar – Hafız Paşayev, Ramiz Mehdiyev, Əli Həsənov sayılır. Bu müəlliflər müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələrini, prinsiplərini və istiqamətlərini araşdırmaqla yanaşı, öz tədqiqatlarında bu siyasətin nəzəriyyəçiləri və praktikləri olaraq konkret tövsiyələrini də vermişlər. Bu mənada hər üç müəllifin tədqiqatları² hazırkı dissertasiya işi üçün faktoloji baza ilə yanaşı, həm də nəzəri-metodoloji bazanı təşkil etmişdir.

Yaqub Mahmudovun “Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanın neft siyasətinin çox önəmli mərhələsini təşkil edən Heydər Əliyevin neft strategiyasının siyasi və iqtisadi zəmini araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq Y.M.Mahmudov əsərində Azərbaycanın neft strategiyasının formalaşması prosesində İlham Əliyevin iştirakının hələ onun ARDNŞ-in vitse-prezidenti olduğu dönmədən başladığını göstərmişdir.³

¹ Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных региональных организаций. Баку, 1999

² Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi // “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, 2003, avqust (66); Yenə onun. Bir səfirin manifesti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007; Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, “XXI əsr – Yeni nəşrlər Evi”, 2003; Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsip və istiqamətləri (1991-1997-ci illər) // Tarix və onun problemləri, 1998, 2; Yenə onun. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, “Azərənşr”, 1998; Yenə onun. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi // Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005; Yenə onun. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan”, 2005

³ Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı, “Təhsil”, 2011, s.476; C.Ə.Bəhramov, Ə.B.Mehdiyev. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, BTC ƏİNK-nin rəsmi açılışından başlayan böyük miqyaslı bir mərhələ kompleks şəkildə hələlik Azərbaycan tarixşünaslığında əksini tapmamışdır. Bu vəziyyət kollektiv nəşrlərə də şamil olunur – indiyədək nəşr olunmuş bu xarakterdə əsərlərdə Azərbaycanın neft strategiyası məsələləri 1993-2003-cü illər çərçivəsində tədqiqat obyektı olmuşdur.¹ İstisna olaraq S.Bağirovun “Azərbaycan nefti: gəlirlər, xərclər və risklər” adlı əsərini qeyd edə bilərik; əsər də daha çox iqtisadçılar üçün maraqlı ola bilər.² Tədqiqatda Azərbaycanın imzaladığı neft müqavilələri (2007-ci ilədək), onlardan gələn və ya gözlənilən gəlirlər, neft gəlirlərinin idarəsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Əsər sırf iqtisadiyyat məsələlərini araşdırır və neftin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı yerini müəyyən edir. Azərbaycanın neft strategiyasının ABŞ-ın Qafqaz siyasəti ilə bağlılığı məsələsi, təbiidir ki, bu tədqiqatda əksini tapmamışdır.

Azərbaycan Respublikası-ABŞ münasibətlərinin siyasi və iqtisadi tərəfləri E.X.Nəsirovun “Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997)” adlı monoqrafiyasında da tədqiq olunmuşdur.³ Əsərdə müəllif Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərinin problemli tərəflərini, bu münasibətlərin iqtisadi və siyasi özülünü, neft müqavilələrinin bu münasibətlərin inkişafındakı rolunu göstərmişdir. Başqa bir tədqiqat əsərində⁴ E.X.Nəsirov dünyanın geosiyasətini məlum hadisələrin aspektində araşdırmış, Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətlərində antiterror hərəkətinin rolunu müəyyən etmişdir. Araşdırılan problemlə birbaşa bağlı olmasa da, dünyanın ümumi geosiyasəti nöqteyi-nəzərindən, əsər əhəmiyyətli sayılmalıdır. Digər tədqiqatçı E.Nəsibovun monoqrafiyasında da SSRİ-nin dağılmasından sonrakı proseslər, ABŞ-ın Qafqaz bölgəsi uğrunda gedən mübarizədə iştirakı məsələləri və bu fonda Azərbaycanın xarici siyasəti

“Heydər Əliyev”. II cild. Bakı, 2013, s. 299-311.

¹ Bax: Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I-II kitablar. Bakı, “Azərbaycan”, 1997; Azərbaycan nefti (ingilis və rus dillərində). Bakı, 2010; Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. I-II cildlər. Bakı, 2001; Heydər Əliyevin yeni neft strategiyası. Bakı, 2001; Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII cild. Bakı, 2003; Bəhramov C.Ə. Azərbaycan dəniz neft sənayesinin naməlum səhifələri. Tarix və onun problemləri. Bakı, 1998, №1(3), s.111-117; Bəhramov C.Ə. Azərbaycan dəniz neft çıxarma sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi (tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı, 1999 və d.

² Багиров С. Нефть Азербайджана: доходы, расходы и риски (взгляд из 2007). Баку, 2007 – http://edf.az/ts_general/download/Azerbaijani_oil_r.pdf

³ Nəsirov E.X. Azərbaycan – ABŞ münasibətləri (1991-1997). Bakı, 1998

⁴ Yəni onun. ABŞ və dünya 11 sentyabrda sonra. Bakı, 2003

tədqiq edilir.¹

Avropa, Türkiyə və Rusiya Federasiyası tarixşünaslığında da adı çəkilən problemin bəzi elementləri tədqiq edilməmiş deyil, bu da ilk növbədə, Avropa İttifaqının, ABŞ-ın, Türkiyə Cümhuriyyəti və Rusiya Federasiyasının Qafqaz bölgəsindəki siyasətinin özəllikləri, Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının bu dövlətlərin bölgə siyasətinə təsiri, Azərbaycan Respublikası - ABŞ və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin digər dövlətlər üçün təsirsiz qalmaması amilləri ilə izah olunmalıdır. Xarici müəlliflərin diqqətini çəkən ən vacib məsələlər Qafqazdakı yeni geosiyasi durum, Avrasiyanın enerji təhlükəsizliyi problemləri, Şərq-Qərb dəhlizinin perspektivləri, Avropa İttifaqının, NATO-nun, ABŞ-ın Qafqaz strategiyası məsələləridir. Bu problemləri dərinlən araşdıran Türkiyə və Qərb müəllifləri içərisində M.Bilginin “Avrasiyanın enerji savaşları”, M.Aydının “Mərkəzi Asiyada və Qafqazda yeni geosiyasət”, R.Leqvoldun “ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada Strategiyası”, İ.Bermanın “Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz”, Mak Duqalın “ABŞ-Xəzər dənizi hövzəsi əlaqələrinin yeni mərhələsi” adlı əsərləri müəlliflərin öz subyektiv nöqteyi-nəzərlərindən yazılmış olsa da, maraqlıdır və atlantizm, avrasiyaçılıq kimi müasir zamanın mühüm amilləri fonunda dünya siyasətinə, o cümlədən Qafqazdakı duruma qiymət vermişdir.² Dünya siyasətinə geosiyasi oyunlar çərçivəsində qiymət verən nəzəriyyəçi Z.Bjezinskinin əsəri də bu baxımdan maraqlıdır.³

Hadisələrə öz dövlətlərinin xarici siyasəti yönündən yanaşan digər qrup müəlliflər isə Rusiyalı tarixçilər və politoloqlardır. Bu əsərlərin bir çoxu müasir dünya siyasətini hərtərəfli araşdırmaqdan daha çox, ABŞ – Rusiya münasibətlərinin ziddiyyətlərini, Rusiyanın bir çox bölgələrdə, o cümlədən Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə ABŞ-a “güzaştə getməsi”nin səbəblərini üzə çıxarmağa yönəlmişdir ki, bu da postimperiya tarixşünaslığı üçün səciyyəvi sayılmalıdır. Rusiyalı müəlliflərin ABŞ – Rusiya münasibətləri ilə bağlı subyektiv fikirlərini xeyli anlayışla qarşılasaq da, Azərbaycan Respublikasının

¹ Nəsimov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı, 2006

² Mertin Bilgin. Avrasya enerji savaşları. İstanbul, 2005; Aydın M. New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus. Causes of Instability and Predicament. Ankara, Center for Strategic Research, 2000; Legvold R. New U.S. Strategy in Central Asia. N.Y., 2005; Berman I. Central Asia and South Caucasus – a New Battlefield // The Washington Quarterly, 24.05.2005; MacDougall J. A New Stage in US-Caspian Sea Basin Relations // Central Asia, 1997, 5 (11);

³ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва, 2002

neft strategiyası, “Əsrin Müqaviləsi”, BTC ƏİNK ilə bağlı qərəzli yazılarını elmi baxımdan tamamilə qeyri-məqbul hesab edirik. Bu səpkidə K.C.Hacıyevin, S.S.Jiltsovun, İ.S.Zonnun əsərlərini və daha bir neçə müəllifin məqaləsini¹ “daldan atılan daş” sindromunun elm ədəbiyyatda əksi kimi qəbul etmək olar. Bu əsərlərin bir çoxunun nəşr ili 1999-2005-ci illərə, yəni BTC-nin rəsmi açılışına qədərki dövrə təsadüf edir. Postimperiya tarixçiləri həmin illərdə Bakı-Tbilisi-Ceyhanın reallaşmasına inanmırdılar və oxucularını da öz inanclarının arxasına çəkirdilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən, həmin əsərlərdəki qərəz anlaşılr. Rusiyanın bəzi müəlliflərinin 2006-cı ildən sonra nəşr olunan məqalələrində ABŞ-Azərbaycan Respublikası münasibətləri ilə bağlı bu qərəz və BTC ilə bağlı inamsızlıq ruhu yenə də itməmişdir. A.Denisovun, S.S.Jiltsovun, İ.S.Zonnun, M.Mixalyovanın, V.Paninin məqalələri məhz bu səpkidir.² İstənilən halda, ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin, o cümlədən Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin tarixçilərin və politoloqların diqqətini çəkməkdə davam etməsi bu problemin elmi aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Nəzərdən keçirdiyimiz qısa tarixşünaslıq icmalı da göstərir ki, Azərbaycanın neft strategiyası və ABŞ-ın Qafqaz siyasəti indiyədək kompleks tədqiqat obyektı olmamışdır və tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqat zamanı problemin xarakterinə müvafiq olaraq xeyli sayda rəsmi sənədlərdən, statistik göstəricilərdən, arxiv materiallarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mənbə bazasını təşkil edən bu materialları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədləri, o cümlədən bağladığı Sazişlər; 2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentləri Heydər

¹ bax: Барсегов Ю.Г. Каспий в международном праве и мировой политике. Москва, 1998; Богатуров А. Геоэкономика захватила власть в мире // “Независимая газета”, 25.05.2004; Бурк А.У. Стратегия США в районе Каспийского моря // «Вестник Каспия», 2000, 2; Васильков А., Обчаренко Т. Подстрекатели. Еще раз о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него // «Правда», 04.04.1988; Мальшева Д. Геополитические маневры на Каспии // “Россия и мусульманский мир”, 2006, № 10; Мальшева Д.Б. Турция и Иран в борьбе за влияние в Закавказье // Россия и Закавказье: поиски новой модели общения и развития в изменившемся мире. Москва, 1999 və d.

² Денисов А., Савкин Н., Холоден П. Геополитическое измерение // Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 гг.). Москва, 2008; Жильцов С., Зонн И. Каспийский регион: “Большая игра-2” // “Россия и мусульманский мир”, 2009, № 8; Михалёва М. Каспий - зона соперничества или сотрудничества? // “Россия и мусульманский мир”, 2010, № 1; Панин В. Роль Азербайджана в политике США на Кавказе // «Россия и мусульманский мир», 2010, № 3

Əliyevin İlham Əliyevin çıxışları, nitqləri, bəyanatları, məruzələri, müraciətləri, fərmanları; 3. Azərbaycan Respublikasının arxivlərində mövzu ilə bağlı sənədlər; 4. ABŞ-ın rəsmi dövlət orqanlarının sənədləri; 5. ARDNF-nın illik hesabatları; 6. Xarici neft şirkətlərinin hesabatları və digər sənədləri. Birinci qrup sənədlər içərisində Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı (1991), Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu (1991), Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), BTC ƏİNK haqqında İstanbul sazişi (1999) xüsusi qeyd edilə bilər. İkinci qrup sənədlər daha genişdir və “Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məruzələr. Məktublar. Müraciətlər” adlı çoxcildlik sənədlər toplusunun bizim üçün gərəkli olmuş I, VIII, XXIII və XXIV cildlərində¹ və “Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar” adlı çoxcildlik sənədlər toplusunun I-V cildlərində toplanmışdır.² Üçüncü qrup sənədlərə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti Arxivinin,³ Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin,⁴ AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin (107-110),⁵ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivinin⁶ və Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxiv sənədləri⁷ daxil edilmişdir. Dördüncü qrupa daxil edilən ABŞ-ın rəsmi dövlət orqanlarının bizim üçün aşkar edilməsi mümkün olan sənədləri əsasən aşağıdakı materiallardan ibarət olmuşdur: Senator Barak Obamanın rəsmi saytında yerləşdirilmiş məktubun mətni; U.S. Favors divisions of Caspian into national sectors. Inter Fax News Agency, Moscow, as provided by BBC

¹ Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məruzələr. Məktublar. Müraciətlər. I cild. İyun, 1993 – may, 1994. Bakı, 1997; VIII cild. Noyabr, 1996 – mart, 1997. Bakı, 1998; XXIII cild. Noyabr, 1999 – dekabr 1999. Bakı, 2008; XXIV cild. Dekabr, 1999 – fevral 2000. Bakı, 2008

² Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar. I cild. Avqust, 2003 – oktyabr, 2003. Bakı, 2008; II cild. Oktyabr, 2003 – fevral, 2004. Bakı, 2008; III cild. Fevral, 2004 – aprel, 2004. Bakı, 2008; IV cild. Aprel, 2004 – iyun, 2004. Bakı, 2008; V cild. İyun, 2004 – avqust, 2004. Bakı, 2010

³ ARDNŞA, Kollegiyanın materialları, 1994 il, v.79; 2000 il, vv.49-51; 2001 il, vv.16-17

⁴ ARPIİSSA, f.1, s.83, i.16, v.1; f.1, s.83, iş 205, v.2; f.1, s.83, i.205, v.4; f.1, s.83, i.205, vv.5-6

⁵ TİEA, f.1, s.19, i.8953, vv.13, 75, 100, 108

⁶ ARMMA, f.2941, s.1, i.264, v.37; f.2941, s.1, i.268, vv.12-14

⁷ AR XİN-nin arxivi. ABŞ qovluğu

Worldwide Monitoring; U.S. Sanctions and Caspian Sea Oil and Gas; Strategic Assessment 1998, Engaging Power for Peace.¹ Beşinci qrup sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik hesabatlarıdır və tədqiqat gedişində nəzərdən keçirdiyimiz əhəmiyyətli sənədlər qrupunu təşkil etmişdir. Bunlar əsasən Neft Fondunun rəsmi saytında² yerləşdirilmiş və ictimaiyyət üçün istifadəsi açıq olan hesabatlardır.³ Altıncı qrupda birləşdirilən xarici neft şirkətlərinin hesabatları və digər sənədləri isə aşağıdakılardan ibarətdir: BP Statistical Review of World Energy; Oil and Gas Journal; Statistical Review of World Energy.⁴

Hadisələrin xronikasını və sürətlə dəyişən dinamikasını izləmək üçün dövrü mətbuat materiallarına da müraciət etmək zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan analitik materialları, həmçinin rəsmi xronikanı əks etdirən “Azərbaycan”, “Respublika”, “Xalq qəzeti”, “The Financial Times”, “The New York Times”, “The Washington Quarterly”, “The Washington Post”, “Независимая газета” və digər qəzet və jurnalların materiallarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Müasir tarix məsələləri əldə olan materialların çoxluğu baxımından xeyli sadə sahə sayılsa da, müəllifin müasiri olduğu hadisələrə obyektiv yanaşması da bir o qədər çətindir. Analitik araşdırma mürəkkəb iş olduğundan, müasir hadisələrə elmi qiymət verilməsi də kompleks və çoxplanlı olmalıdır. Hazırkı dissertasiya işinin başlıca məqsədi – Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının və ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin qarşılıqlı təsiri məsələlərini araşdırmaqdır. Bu məqsəddən çıxış edərək dissertasiyada əsas diqqət aşağıdakı vəzifələrə yönəldilmişdir:

- SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və sonrakı ilk illərdə dünya siyasətinin başlıca xüsusiyyətlərini araşdırmaq, “geosiyasət” deyilən hadisənin hər bir bölgə və ayrıca dövlət üçün təsirini və əhəmiyyətini göstərmək, Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə formalaşan yeni qüvvələr nisbətini izləmək;

¹ <http://usinfo.state.gov>; http://obama.senate.gov/press/071031-obama_time_to_e; Strategic Assessment 1998, Engaging Power for Peace. Institute for National Strategic Studies, National Defense University; U.S. favors divisions of Caspian into national sectors. Interfax News Agency, Moscow, as provided by BBC Worldwide Monitoring. 1998, July 3; U.S. Sanctions and Caspian Sea Oil and Gas. The Conference on Caspian Oil, Gas and Pipelines. 1997, New York, May 29-30

² <http://www.oilfund.az>

³ http://www.oilfund.az/download/az/2003_az.pdf;
http://www.oilfund.az/download/OilfundAz_2006.pdf

⁴ BP Statistical Review of World Energy, London, June 2007; Oil and Gas Journal, Dec. 27, 1993, p. 116 and Oct. 22, 2007; Statistical Review of World Energy 2010

- Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini elan etməsindən sonrakı ilk illərdə xarici siyasətdə və neft sənayesində rastlaşdığı problemləri üzə çıxarmaq və bu problemlərin həlli prosesinin ilk mərhələsini araşdırmaq;

- Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları ilə ABŞ-ın münasibətlərinin xarakterini müqayisəli şəkildə öyrənmək;

- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin özəlliklərini göstərmək, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərindəki problemlərin kökünü müəyyən etmək;

- Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyə qayıdışı ilə respublikanın xarici siyasət prinsiplərinin, başlıca prioritetlərinin müəyyən edilməsinin ABŞ-ın bölgə siyasətinə təsirini göstərmək;

- Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının işlənib hazırlanması prosesini izləmək, başlıca hadisələrin xronikası fonunda “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının tarixi əhəmiyyətini müəyyən etmək və bu müqavilənin Azərbaycan – ABŞ münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ olduğunu sübut etmək;

- Azərbaycanın Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracı məsələlərini araşdırmaq və bununla əlaqədar Xəzər neftinin ixracı coğrafiyası problemlərini və həlli variantlarını təyin etmək;

- Azərbaycanın Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracında ATƏT-in 1999-cu il İstanbul sammitinin tarixi əhəmiyyətini göstərmək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin digər variantlarla müqayisədə üstünlüklərini üzə çıxarmaq;

- BTC ƏİNK ilə bağlı Qafqazın digər bir dövlətinin - Ermənistanın tutduğu aqressiv mövqeni göstərmək və bununla əlaqədar Rusiya-Ermənistan və İran-Ermənistan münasibətlərini ABŞ-ın Qafqaz siyasəti fonunda izləmək;

- Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması məsələsinin uğurla həllində Heydər Əliyevin neft strategiyasının və bu strategiyani uğurla inkişaf etdirən Prezident İlham Əliyevin diplomatiyasının əhəmiyyətini müəyyən etmək;

- BTC ƏİNK-nin rəsmi açılışından başlayan dövrün ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin yeni mərhələsi olduğunu arqumentləşdirmək, bu siyasətin xarakterini və əsas cəhətlərini göstərmək;

- Müasir dövrün geosiyasətində Azərbaycan Respublikasının yerini müəyyən etmək, Azərbaycan Respublikası - ABŞ münasibətlərinin əməkdaşlıq səciyyəsi daşdığını göstərmək və bu əməkdaşlığın elmi təhlilini aparmaq, Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının ABŞ-ın Qafqaz siyasəti ilə qarşılıqlı təsirini müəyyən etmək və bu təsirini başlıca əlamətlərini göstərmək;

- Azərbaycanın neft strategiyasının, ABŞ-ın Qafqaz siyasəti və onun da tərkibində Azərbaycan Respublikası– ABŞ münasibətlərinin XXI əsrin dünya

siyasətinə təsirini təyin etmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazasına gəlinə, araşdırma gedişində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində bir sıra elmi-nəzəri metodlardan istifadə edilmişdir. Bu, əsasən konseptuallıq, obyektivlik və tarixilik prinsipləri, mənbə və tədqiqat materiallarına tənqidi yanaşma və onların müqayisəli təhlili metodlarıdır. Tədqiqat gedişində istifadə olunan əsas metod isə, şübhəsiz, müasir tarix üzrə tədqiqat işlərində zəruri olan hadisələrə analitik yanaşma metodudur. Nəzərə alsaq ki, apardığımız tədqiqatın mənbə bazasını əsasən rəsmi sənədlər, xronikalar təşkil edir, qeyd etdiyimiz metodun vacibliyi bir daha təsdiqlənər. Dissertasiyada, həmçinin, yuxarıda adları çəkilən görkəmli tədqiqatçıların problemə yanaşma prinsipləri də əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi başlıca olaraq ona əsaslanır ki, dissertasiyada ilk dəfə kompleks halda:

- “Geosiyasət” deyilən hadisənin Qafqaz və Xəzəryanı bölgələrə təsiri ilə yanaşı, bu bölgənin qüvvətli dövləti olan Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyəti göstərilir və bununla əlaqədar, SSRİ-nin dağılmasından sonra Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə formalaşan yeni qüvvələr nisbəti izlənilir;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonrakı ilk illərdə ölkənin xarici siyasətində və neft sənayesində mövcud problemləri üzə çıxarılır, bu problemlərin həlli prosesinin ilk mərhələsi ABŞ-in Qafqaz siyasəti fonunda araşdırılır;

- 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-in Qafqaz siyasətinin özəllikləri göstərilir, Azərbaycan Respublikası – ABŞ münasibətlərindəki problemlərin kökü müəyyən edilir, bu problemlərin rakursunda ABŞ – Gürcüstan və ABŞ – Ermənistan münasibətləri şərh edilir;

- Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyə qayıdışı ilə respublikanın xarici siyasətinin prinsiplərinin, başlıca prioritetlərinin, məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti, o cümlədən, ABŞ-in bölgə siyasətinə təsiri göstərilir;

- Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesi izlənilir, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının tarixi əhəmiyyəti müəyyən edilir və bu müqavilənin Azərbaycan Respublikası - ABŞ münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ olduğu sübut olunur;

- “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı Ermənistanın mövqeyi və bu mövqenin destruktiv xarakteri müəyyən edilir;

- “Əsrin müqaviləsi”nə ABŞ və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə yanaşı, bölgədə xüsusi maraqları olan Rusiyanın və İranın mövqeyini araşdırılır, bununla

əlaqədar ABŞ-Rusiya, ABŞ-İran münasibətləri də təhlil olunur;

- Azərbaycanın Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracı məsələləri ilə əlaqədar Xəzər neftinin ixracı coğrafiyası problemləri və həlli variantları təyin edilir, Azərbaycanın Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracında ATƏT-in 1999-cu il İstanbul sammitinin tarixi əhəmiyyəti göstərilir;

- Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin digər variantlarla müqayisədə üstünlükləri üzə çıxarılır və ABŞ-ın bölgədəki siyasətinin ən xırda olsa belə, dəyişiklikləri göstərilir;

- BTC ƏİNK-yə Ermənistanın düşmən münasibətinin səbəbləri açıqlanır və bölgənin enerji təhlükəsizliyi üçün bu respublikanın aqressiv siyasətinin təsiri və nəticələri təhlil edilir;

- Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması məsələsinin uğurla həllində Heydər Əliyevin neft strategiyasının və bu strategiyayı inkişaf etdirən Prezident İlham Əliyevin diplomatiyasının əhəmiyyəti müəyyən edilir;

- Adı çəkilən məsələlərin araşdırılması sayəsində müasir dövrün geosiyasətində Azərbaycanın yeri müəyyən edilir, müasir mərhələdə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin əməkdaşlıq səciyyəsi daşdığı göstərilir və bu əməkdaşlığın elmi təhlili verilir;

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının ABŞ-ın Qafqaz siyasəti ilə qarşılıqlı təsiri müəyyən edilir və bu təsirin başlıca əlamətləri göstərilir;

- Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının, ABŞ-ın Qafqaz siyasəti və onun da tərkibində Azərbaycan Respublikası - ABŞ münasibətlərinin XXI əsrin dünya siyasətinə təsiri araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyətinə gəlincə, burada gətirilmiş geniş faktoloji materialı, yeni elmi mülahizələr, ümumiləşdirmələr və nəticələr, irəli sürülən tövsiyə xarakterli təkliflər ümumi Qafqaz tarixi, müasir beynəlxalq münasibətlər tarixi, konkret Azərbaycan Respublikası və ABŞ-ın xarici siyasəti tarixi üzrə əsərlərin yazılmasında geniş istifadə oluna bilər. Hazırkı tədqiqat işi, həmçinin, müasir tarixin bəzi problemləri – dünyanın geosiyasəti, Xəzəryanı dövlətlərin xarici siyasəti, ABŞ-ın Avrasiya siyasəti, ABŞ-Azərbaycan Respublikası, ABŞ-Gürcüstan, ABŞ-Türkiyə, ABŞ-Rusiya münasibətlərinin tarixi üzrə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətlidir. Dissertasiyadakı bir çox materiallar ümumdünya, həmçinin ABŞ və Qafqaz tarixi üzrə dərsliklərə və dərs vəsaitlərinə də salına bilər. Bu materiallar, həmçinin, Azərbaycan tarixi üzrə mühazirə və ixtisas kurslarının, magistratura pilləsi üçün proqramların və metodik vəsaitlərin tərtibində də faydalıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutunda hazırlanmış və İnstitutun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri tarixi” şöbəsində müzakirə edilərək müdafiəyə təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 7 paragrafdan ibarət üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə vəziyyəti araşdırılmış, mənbə və nəzəri-metodoloji bazasının icmalı verilmişdir. Girişdə, həmçinin, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, elmi yenilikləri verilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın **I Fəsl** “SSRİ-nin süqutu ərəfəsində və dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ABŞ-ın Qafqaz siyasətində Azərbaycan neftinin yeri” adlanır. Fəsilə SSRİ-nin süqutunun dünyada, həmçinin bölgədə və Azərbaycanda siyasi və iqtisadi proseslərə təsiri məsələləri araşdırılır. Göstərilir ki, keçmiş SSRİ məkanında, Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla, baş verən ciddi siyasi dəyişikliklər – müstəqil respublikaların meydana gəlməsi çox böyük sürətlə beynəlxalq münasibətlərdə də əksini tapmış oldu. Cənubi Qafqaz respublikalarının Sovetlərdən ayrılması ilə bu bölgə dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqət mərkəzinə keçmiş oldu. Yeni yaranan respublikalar artıq müstəqil xarici siyasət xətti yeritməli, dünyada bərqərar olmuş beynəlxalq duruma müvafiq strategiyalarını qurmalı idilər. Qafqaz bölgəsində ilk baxışdan çox aydın görünən bu vəziyyət bəzi təzadlara da malik idi. Belə ki, Qafqaz respublikaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin nə prioritetlərini, nə başlıca istiqamətlərini müəyyən etməmişdi, dövlətin məntiqli bir xarici siyasət konsepsiyası yox idi. Qərbi ölkələri yaranmış yeni şəraitdə bölgəyə olan geosiyasi iddialarını tam formalaşdırmamışdılar; başqa sözlə desək, Qafqaz bölgəsində “geosiyasi vakuum” yaranmışdı.

Bölgənin xarici siyasi durumu separatizm, etnik qarşıdurmalar, yeni hökumətlərin sərəşətsizliyi və nəhayət, Rusiya kimi bir yaxın qonşu dövlətin imperiypərəst iddiaları ilə də mürəkkəbləşirdi. Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycan Respublikası bölgənin digər respublikasının – Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalmışdı, Dağlıq Qarabağda erməni separatçılığı Azərbaycanın infrastrukturuna, siyasi və sosial həyatına ciddi zərbə vurmaqda idi, respublikada hakimiyyət dövlətin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında deyildi. Azərbaycanın xarici siyasəti və diplomatiyası çox mürəkkəb problemlər və sınaqlar qarşısında dayanırdı. Qafqazın həm ərazi, həm əhalisinin sayı, həm təbii ehtiyatları baxımından böyük dövləti olan

Azərbaycandakı 1991-1993-cü illərdəki hadisələr bölgənin digər ölkələrindəki mürəkkəb hadisələrlə çulğışmışdı. Müstəqillik qazanmış Gürcüstanda baş verən proseslər Azərbaycanla oxşarlıq təşkil edirdi – daxili siyasi böhran, etnik və milli qarşıdurmalar, separatçılıq bu ölkə üçün də ilk vaxtlarda səciyyəvi olmuşdur. Gürcüstanın xarici siyasəti ardıcıl deyildi və ziddiyyətli xarakter daşıyırdı. Bu respublikanın xarici siyasət oriyentirləri tam formalaşmamışdı, o cümlədən ABŞ-la münasibətlər tərəfdaşlıq mərhələsinə daxil olmamışdı. Gürcüstanın xarici siyasət prinsiplərinin müəyyən olunmadığı bu dövrdə ABŞ-ın bu yeni müstəqil respublika ilə münasibətləri rəsmi diplomatik əlaqələrin qurulması səviyyəsi ilə məhdudlaşmışdı.

Qafqazın digər dövləti - Ermənistan müstəqillik yoluna təcavüzkar dövlət kimi daxil olmuşdu, açıq-aşkar Rusiyaya meyilli xarici siyasət yeridirdi və bölgədə qeyri-sabitliyin başlıca faktoruna çevrilmişdi. Qafqazda Rusiyanın imperativi məhz Ermənistanla sıx əlaqələrin saxlanması ilə şərtlənirdi. Rusiyanın özündə bu illərdə sosial və siyasi böhran, Çeçenistan müharibəsi də Qafqazdakı ümumi duruma təsir edən amillərdən idi. Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması təkcə həmin respublikaların xarici siyasətinin və beynəlxalq əlaqələrinin xarakterinin dəyişməsi ilə nəticələnmədi; bu bölgənin strateji əhəmiyyəti, onun böyük enerji ehtiyatları, konkret Azərbaycanın enerji resursları, bölgə uğrunda iri dövlətlərin rəqabət ənənəsinin olması, təbiidir ki, bu respublikaların xarici siyasətini və beynəlxalq əlaqələrini region çərçivəsindən çıxarib dünya siyasətini tərkib hissəsinə çevirirdi. Bu öz əksini, ilk növbədə, iri dövlətlərin Qafqaz siyasətinin fəallaşmasında tapmışdı. “Soyuq müharibə”dən qalib olaraq çıxmış ABŞ keçmiş sosialist blokunun geniş coğrafiyasında fəaliyyətə keçdiyindən və beynəlxalq münasibətlərin yeni modelini qurmağa başladığından, Qafqaz da bu proseslərdən kənarda qala bilməzdi. ABŞ tərəfindən Qafqazda geosiyasi mərkəz olaraq qəbul edilən müstəqil Azərbaycan Respublikası bir tərəfdən, Xəzərə birbaşa çıxışı, neft-qaz ehtiyatlarına sahib olması, bir tərəfdən, İran və Rusiya ilə həmsərhəd olması baxımından, digər tərəfdən isə, NATO üzvü olan Türkiyə ilə dil və din birliyinə sahib olması etibarilə önəmli xüsusiyyətlərə sahib idi.

Qafqazın digər respublikaları – Gürcüstanla və Ermənistanla münasibətlərin qurulması da ABŞ üçün prioritet idi. Bu iki respublikanın Xəzərə birbaşa çıxışı olmasa da, birincinin Qara dənizə çıxışı, Rusiya və Türkiyə ilə, digərinin isə İran və Türkiyə ilə birbaşa həmsərhədliyi faktı, Ermənistanın isə sabit, dəyişməz olaraq rus “satelliti” qismində çıxış etməsi ABŞ-ın Qafqaz siyasəti üçün ciddi şəkildə nəzərə alınmalı amillər idi. Əslində hər üç respublikanın Moskvanın nəzarəti altından könüllü və ya zorla olsun, çıxıb bilməməsi Vaşinqtonu dərhal ciddi addımlar atmağa sövq etmişdi, çünki onun üçün bu bölgəyə hər hansı iri

dövlətin buraxılması məqbul deyildi. Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ilk olaraq diplomatik münasibətlər quruldu. Bu əlaqələrin özülünü möhkəmlətmək məqsədilə ABŞ “*Freedom Support Act*” adlı (“Azadlığın Müdafiəsi Aktı”) Qanunu qəbul etdi; Akt keçmiş sovet respublikalarına humanitar problemlərin həll edilməsində, cəmiyyətin demokratikləşməsində, bazar iqtisadiyyatının qurulmasında kömək etmək üçün iqtisadi yardımı nəzərdə tuturdu. ABŞ-ın bu illərdə Qafqazda yürütdüyü siyasət təkcə maddi yardım və demokratikləşmə proseslərini dəstəkləməklə tamamlanmırdı. Vaşinqtonun Qafqazla bağlı geosiyasi iddialarının tam formalaşmadığı yeni şəraitdə amerikan hakim dairələri uzun müddət onlar üçün sadəcə coğrafi deyil, siyasi prioritet baxımından da uzaq qalmış bu bölgənin hərtərəfli öyrənilməsi ilə məşğul idilər. Çeçenistan problemi, Abxaziya və Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ hərbi və etnik münaqişələri ABŞ-ın geosiyasətinin aparıcı diqqət məqamlarına çevrilmişdi. Digər tərəfdən, ABŞ burada öz siyasətini Qafqaz respublikalarının ikitərəfli münasibətləri kontekstində də yürüdüdü.

1993-cü ildə Bill Klintonun hakimiyyəti gəlməsi ərəfəsində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri gərginlik mərhələsində idi. Bu gərginliyin qarşısını almaq üçün Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev ABŞ-ın yeni seçilmiş prezidenti B.Klintonu məktubla müraciət etməli oldu; məktubda Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmasını bildirən Heydər Əliyev əslində həm də “907-ci düzəliş”ə səbəb olmuş Azərbaycanın guya Ermənistanı blokada aldığı fikrinin tamamilə yanlış olduğunu, əsl blokadanın Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı həyata keçirildiyini bəyan edirdi. Heydər Əliyevin bu siyasi addımları təkcə Naxçıvanın blokadadan çıxarılmasına deyil, Azərbaycanın ABŞ-la münasibətlərində yaranmış gərginliyin aradan qaldırılmasında da həlledici rol oynadı. Vaşinqton bölgədə, xüsusən də Azərbaycanda yaranmış siyasi qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması üçün ümidlərin hələ itmədiyini, Azərbaycanda görkəmli siyasi liderin olması səbəbilə, vəziyyətin normallaşa biləcəyi fikrini formalaşdırmış oldu. ABŞ hökuməti səviyyəsində Azərbaycanla əlaqələr yenidən canlanmağa bağladı.

I fəsilə bölgədə strateji maraqları olan digər qüvvələrin – Rusiyanın, Türkiyənin və İranın siyasətinə də nəzər yetirilir və belə bir müddəə irəli sürülür ki, “soyuq müharibə”də məğlub tərəf olan Rusiya ABŞ-ın onun ənənəvi “nüfuz dairəsi”ndə fəallaşmasına alışa bilmirdi; İran isə ideoloji düşməninin onun tam qonşuluğuna gəlməsindən çox narahat idi. Türkiyə isə həm NATO-nun fəal üzvü, həm də ABŞ-ın Qafqazda geosiyasətinin dayağı qismində rəqib kimi qəbul edilirdi. Beləliklə, SSRİ-nin dağılmasından sonra, Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər respublikalarının müstəqillik qazandığı ilk illərdə həm bölgənin, həm dünyanın geosiyasəti təzadlı, mürəkkəb xarakter almışdı. Bu təzadlılığın ən

təhlükəli tərəfi onda idi ki, o, həm bölgənin siyasi və iqtisadi inkişafına neqativ təsir göstərirdi, həm də yeni yaranmış müstəqil respublikalarda düşünülmüş, prioritetləri müəyyən olunmuş xarici siyasət strategiyası qurulmayacağı təqdirdə, həmin ölkələrdə çox ciddi təhlükələrin perspektivini yaradırdı.

Dissertasiyanın **II Fəsl**i “Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının işlənilib hazırlanması və ABŞ-ın Qafqaz siyasəti” adlanır. Fəsilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ərəfəsində beynəlxalq durum və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edilir; neft sənayesinin dirçəldilməsi üçün bu dövrdə yalnız iri vəsait deyil, həm də güclü strategiyanın işlənilib hazırlanmasının gərəkli olduğu göstərilir. 1991-1993-cü illərdə ölkədə neft hasilatının aşağı səviyyəsi mövcud yataqların intensiv şəkildə istismarı, yeni yataqların istifadəsi üçün maliyyə imkanlarının olmaması, texnikanın və texnologiyanın köhnəlməsi ilə bağlı idi. Bu problemlərin sürətli həlli üçün xarici sərmayənin neft sənayesinə cəlb edilməsi də vacib şərtlərdən biri idi. Amma müstəqil Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi, demək olar ki, yox idi.

Doğrudur, hələ 1990-cı ilə doğru digər məşhur şirkətlərlə - AMOCO, BP/Statoil, Unocal ilə əlaqələr yaradılmışdı. “Azəri” yatağının “Xəzərdənizneft” istehsalat birliyi ilə birgə kəşfiyyatı və tədqiqi üzrə tenderin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və tenderi 1991-ci ilin iyununda ABŞ-ın AMOCO şirkəti qazanmışdı. Bundan sonra AMOCO-nun rəhbərliyi ilə konsorsium yaradılmış və bu konsorsiuma BP/Statoil, Unocal, McDermott və Remco daxil olmuşdu.¹ 1992-ci il sentyabrın 7-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə “BP/Statoil” şirkətlər alyansı arasında müqavilə imzalandı və alyansa “Dostluq” (sonralar “Çıraq”) yatağının tədqiqi və “Şahdəniz” yatağının öyrənilməsi üzrə eksklüziv hüquqlar verildi. 1993-cü ilin martında BP/State Oil şirkətlər alyansı ilə ARDNŞ arasında “Çıraq” və “Şahdəniz” yataqlarının birgə öyrənilməsi və işlənməsi üzrə müqavilə imzalandı. Həmin ilin oktyabrında ARDNŞ ilə digər iri neft şirkəti olan “Pennzoil” arasında bağlanan müqaviləyə görə, xarici şirkətə “Günəşli” yatağının işlənməsində iştirak etmək hüququ verilirdi.² 1993-cü ilin mayında şirkətlər 3 yataqda aparılacaq işlərin vahid proqramı haqqında memorandum imzaladılar. 4 iyun 1993-cü ildə ARDNŞ-ın Direktorlar şurası 3 yataqda - “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarında aparılan işlərin birləşdirilməsi haqqında bəyannamə qəbul etdi; xarici şirkətlərin də qəbul etdiyi yeni şərtlərə müvafiq olaraq, ümumi payın 70 %-i ARDNŞ-a verilirdi, 30 %-i isə digər iştirakçılar arasında bölüşdürülürdü.³

¹ Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, s.146

² Yəni orada, s.148

³ Багиров С. Нефть Азербайджана, s.23

Neft sənayesindəki məhz bu şərtlərin ağırlığı altında Azərbaycan Respublikasının yeni rəhbərliyi – Heydər Əliyev hökuməti düşünülmüş neft strategiyasını qurmali, Azərbaycanı düşmüş olduğu ağır vəziyyətdən qurtarmaqla yanaşı, onun iqtisadiyyatını tam məhv olmaqdan xilas etməli idi. Ölkənin neft sənayesi ümumi iqtisadi inkişaf konsepsiyası çərçivəsinə salınmalı idi. Heydər Əliyev xarici siyasətin milli maraqlar çərçivəsində qurulmasının önəmli olduğunu, ölkənin gələcəyi üçün təməl rolu oynadığını təcrübəli dövlət xadimi olaraq tam anlayırdı: enerji sahəsində digər dövlətlərlə, o cümlədən ABŞ-la əməkdaşlıq da bu prinsiplərə dayaqlanmalı idi. Ona görə də imzalanması 21 iyul 1993-cü il olaraq nəzərdə tutulmuş neft müqaviləsinin yenidən işlənməsi, Azərbaycan üçün sərfəli tərəflərinin diqqətlə öyrənilməsi, ziyanlı tərəflərinin isə minimuma endirilməsi lazım idi. Məhz bu amillərdən çıxış edərək Heydər Əliyev Azərbaycan üçün əlverişsiz olan və ölkəni xarici sərmayədən tam asılı salacaq neft müqaviləsinin imzalanmasından imtina etməli oldu.

Bundan sonra Azərbaycanın neft strategiyasının formalaşması prosesi başladı. İlk olaraq neft strategiyası ölkənin strateji maraqlarını əks etdirən xarici siyasət kursunun tərkibində formalaşdırıldı. İrəlində duran vəzifələrin ən çətinini “müxtəlif dövlətlərin bütövlükdə Qafqaz regionu və bilavasitə Azərbaycan Respublikası üzərində köklənmiş imperiya ambisiyaları, ərazi iddiaları, iqtisadi maraq və nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsinin reallıqlarını, onların kəsişən və toqquşan maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, çevik manevrlər və xüsusi taktiki gedişlərlə Azərbaycanın dövlətçilik mənafeələrini maksimum qorumaq” idi.¹ Bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək, neft müqaviləsinin imzalanmasını daha artıq gecikdirməmək üçün ABŞ-la və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələr xeyli genişləndirildi, eyni zamanda Rusiya və İranla münasibətlərdəki gərginliklər aradan qaldırıldı. Adları çəkilən dövlətlərlə Azərbaycan Respublikasının həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə münasibətlərini qurmaq üçün başlıca strategiya da müəyyənləşdirildi.

Bu mərhələdə xarici siyasətdəki intensiv fəaliyyətlə eyni vaxtda, Azərbaycanın neft sənayesinin idarəçiliyi sahəsində də iri miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Prezidentin 1994-cü il 10 yanvar tarixli 50 sayılı sərəncamı ilə ARDNŞ-in yeni idarəçilik strukturu yaradılır. ARDNŞ-in respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş başlıca fəaliyyət sahələri ayrılır. Neft müqaviləsinə öyrənmək üçün ARDNŞ-in aparıcı mütəxəssislərindən ibarət qrup yaradılır, 1994-cü ilin mayında İlham Əliyev həmin qrupun işinə cəlb edilir.² Yalnız bundan sonra ARDNŞ-in xarici şirkətlərlə danışıqları bərpa edilir.

¹ Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, s.228

² Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, s.153

Beləliklə, ağır siyasi, hərbi təlatümlərdən çıxmış, vətəndaş qarşıdurmasının bütün ağırlıqlarını çəkmiş Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının möhkəm təminatı qoyulmuş oldu. 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda ARDNŞ ilə ABŞ, İngiltərə, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanistanın neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 il müddətinə saziş bağlandı. Saziş “Əsrin müqaviləsi” adını aldı. “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması “XX yüzilliyin tarixində əhəmiyyətli hadisə oldu”,¹ “Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı”.² Növbəti bir neçə ildə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində çox gərgin işlər həyata keçirildi və bu layihənin davamı olaraq dünyanın 16 dövlətinə məxsus 36 şirkətlə 26 yeni neft müqaviləsi imzalandı. Bu neft müqavilələr çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuş, bu müddətdə xarici şirkətlər ilkin işlərin aparılması üçün 6 milyard dollara qədər sərmayə qoymuşlar.

“Əsrin müqaviləsi”nin sadəcə iqtisadi bir hadisə olmadığı aydın idi. II fəsilə müqavilənin aparıcı tərəfi olan Azərbaycanın coğrafi baxımdan ən yaxın qonşularının – Rusiyanın və İranın Azərbaycanın neft strategiyası ilə əlaqəli münasibəti də təhlil olunur. Çünki hər iki dövlət Azərbaycanın sərhəd qonşuları, həm də Xəzəryanı ölkələr olmaqla yanaşı, bölgənin aparıcı dövlətləridir; ikincisi, indiyə qədər Xəzər dənizindən istifadə hüququ yalnız bu iki dövlətin əlində olmuşdur; və nəhayət, ABŞ-in bölgədə daha ehtiyatlı yanaşdığı, bəzən isə bu siyasətin hətta müəyyənəddici amilinə çevrildiyi dövlətlər də məhz Rusiya və İrandır. Səciyyəvidir ki, “Əsrin müqaviləsi”nə ilk etiraz reaksiyası verən dövlət də elə Rusiya oldu: 1994-cü il oktyabrın 6-da, yəni məlum müqavilənin imzalanmasından cəmi iki həftə sonra, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi BMT Baş Assambleyasına göndərdiyi “Xəzər dənizində hüquqi rejimə dair Rusiya Federasiyasının mövqeyi” adlı sənəddə xüsusi olaraq belə bir məqamı vurğuladı ki, “Xəzərlə bağlı bütün birtərəfli qaydada olan hərəkətlər qanunsuzdur və onlar Rusiya Federasiyası tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir”. Rusiyanın bu mövqeyi onun sonrakı notalarında və rəsmi çıxışlarında bir neçə dəfə təkrarlandı. Bu sənədlərdə, əsasən, Azərbaycan gəmilərinə Rusiyanın daxili su yollarından istifadə etmək qadağan edilirdi.³

Lakin Azərbaycanın qəti mövqeyi, uzunmüddətli geosiyasət üçün nəzərdə

¹ Yenə orada, s.160

² Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, s.664

³ Бах: Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, s.383

tutulmuş neft strategiyası, həmçinin, Xəzərdə Qərb şirkətlərinin neft biznesinin genişlənməsi o zaman ardıcıl siyasət aparmayan, ali dairələrdə uzunmüddətli və razılaşdırılmış xarici siyasəti formalaşmamış Rusiyanın bu diskussiyada güzəştə getməsinə gətirib çıxardı və baş nazir V.Çernomırdinin Azərbaycan Respublikasının imzaladığı “Əsrin müqaviləsi”ni tanımaqdan başqa yolu qalmadı.¹ Rusiyanın mövqeyinin xeyli dəyişməsinə təsir edən amillərdən biri də bölgədə ABŞ-ın durmadan artan maraqları idi. ABŞ-ın Xəzər siyasətində “ağırlıq”ın enerji ehtiyatlarının nəqli marşrutları üzərinə keçirilməsi, 1997-ci ildən etibarən bölgənin neft və qaz ehtiyatlarının nəqli yollarının daha geniş müzakirə olunması Rusiyanı öz xarici siyasətini bir qədər korrektə etməyə məcbur etdi. Amma eyni zamanda, bu dövrdə Xəzər bölgəsində Rusiyanın siyasəti yenə də ikili səciyyə daşımaqda idi, bu da onun həm zamanın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalması, həm də əvvəlki müqavilələrə sadıq qalmaq istəyi ilə bağlı idi. Xəzər problemləri ilə bağlı bu cür ikili siyasət aparan digər ölkə isə İran hesab olunmalıdır.

İranın Qafqaz bölgəsində gedən proseslərə, onların da tərkibində “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına münasibəti, əslində, Rusiya ilə müqayisədə, xeyli daha aşkardır. İran Qafqazda çox böyük siyasi maraqlara sahibdir və iqtisadi siyasəti də bu maraqlara tabedir. “Əsrin müqaviləsi” bu dövləti iqtisadi maraqlarının itirilməsi baxımından deyil, onun siyasi iddialarına təhlükə yara-dacaq mənada narahat edir. Əlbəttə, İranın tərkibində tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin olması, burada yaşayan azərbaycanlıların isə böyük etnik-siyasi qüvvə olması faktı fars dövləti üçün həmişə narahatlıq mənbəyi olmuşdur və bu, belə də davam edəcək. Lakin hətta bu fakt olmasaydı (yəni Azərbaycanın bir hissəsi İranın tərkibində qalmasaydı) belə, yenə İranın Qafqaz siyasəti təxminən indiki konturlarda olacaqdı. Çünki Qafqaz bölgəsində iqtisadi inkişaf baxımından güclü və siyasi sabitliyə nail olmuş hər hansı bir dövlətin mövcudluğu, təbiidir ki, İranın marağında ola bilməz. İran bu illərdə baş verən reallıqları heç bir şəkildə qəbul etmək istəmir, ikitərəfli danışıqlara müqavimət göstərirdi. Elə 1998-ci il Rusiya-Qazaxıstan müqaviləsi də Moskva ilə Tehranın arasında Xəzərin statusu məsələsi ilə bağlı xeyli sərənlik yaratmış oldu. Rusiya bu gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə 1998-ci ilin dekabrında Moskvada konfrans çağıraraq birgə işçi qrupunun yaradılması ilə əlaqədar danışıqların davam etdirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirməyə məcbur qalmışdı.²

II fəsilə aparılan təhlillər nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinir ki, Cənubi

¹ Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра. Баку, 2006, s.67

² Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря, s.76

Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın əksər yeni müstəqil dövlətinin azad iqtisadi siyasəti, Azərbaycanın nümunəsində isə Heydər Əliyevin neft strategiyası zəkanın siyasi ambisiyalar üzərində qələbəsi oldu. Rusiya və İran öz geosiyasi prioritetlərini təsdiqləmək uğrunda ciddi-cəhdlə mübarizə apardıkları bir vaxtda bölgədə Qərb dövlətlərinin, xüsusilə ABŞ-ın mövqeyi möhkəmlənməkdə, müstəqil Azərbaycanın iqtisadi gücü artmaqda idi. Bu, öz bariz nümunəsini Xəzərin Azərbaycan sektorundakı ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı sürətlə gedən danışıqlarda və bu danışıqlar nəticəsində BTC ƏİNK layihəsinin bəyənilərək gerçəkləşməsi uğrunda aparılan fəaliyyətdə tapdı.

Dissertasiyanın **III Fəsl** “Azərbaycanın Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracı məsələləri: BTC və BTƏ neft-qaz kəmərlərinin çəkilişi” adlanır. Fəsilə neftin ixracı coğrafiyasının və nəqli marşrutlarının geosiyasətə tabe olduğu və dövlətin xarici siyasətinin bir hissəsini təşkil etdiyi göstərilir. Dissertasiyada Xəzər neftinin nəqli marşrutlarının həlli istiqamətləri tədqiqatın mövzu obyektinə ilə sıx əlaqədə araşdırılır. Bununla əlaqədar ABŞ-ın bölgədəki geostrategiya maraqlarında Xəzər neftinin nəqli marşrutlarının önəmli yer tutduğu göstərilir. Digər tərəfdən, bölgənin siyasi sabitliyi və iqtisadi inkişafının da neft kəmərlərinin istiqamətlərindən asılılığı sübut olunur.

Azərbaycan neftinin daşınması, yəni birbaşa neft kəmərləri məsələsinə gəlinə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra təklif edilən və beynəlxalq bazarlara nəqli bir neçə istiqamətdə nəzərdə tutulan marşrutlar başlıca olaraq aşağıdakılar sayılır: 1. Şimal marşrutu. 2. Qərb marşrutu. 3. Cənub-Qərb marşrutu. Dissertasiyada hər üç marşrutun özəllikləri, müsbət tərəfləri və qüsurları araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, Şimal marşrutu Azərbaycan neftinin Rusiya Federasiyası ərazisindən keçərək nəqlini nəzərdə tutmuşdur və əsasını Bakı-Qrozny-Tixoretsk-Novorossiysk neft kəməri təşkil etmişdir. Bu marşrut üzrə Azərbaycan neftinin nəqli 1997-ci il oktyabrında başlamışdır və 1999-cu ilin yanvarınadək 1,5 milyon ton neft daşınmışdır.¹ Lakin Çeçenistanda müharibənin kəskin həddə çatması, bu səbəbdən, bölgədə hərbi-siyasi durumun gərginləşməsi ilə 1999-cu ilin əvvəllərindən Şimal marşrutu üzrə neftin nəqli dayandırılmışdır.

Qərb marşrutu Azərbaycan neftinin Gürcüstan ərazisindən nəqlini nəzərdə tuturdu: Bakı-Supsa xəttinin ümumi uzunluğu 917 km idi ki, onun da 492 km-i Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Marşrutun sonrakı davamı Qara dənizin Samsun, Burqas, Odessa limanlarına yönəlirdi. Bakı-Supsa kəmərinin işə düşməsi Supsa-Odessa-Brodı kəməri ideyasını daha da aktuallaşdırmışdır. Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ukraynanın birgə maraqları sayəsində 1996-cı ildə

¹ Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, s.427

tikintisinə başlanan Odessa-Brodı kəməri 2001-ci ilin sonunda təhvil verildi. 2003-cü ildə Avropa İttifaqı Odessa-Brodı kəmərinə Avropanın prioritet neft-nəqliyyat layihələri sırasına daxil etdi. Elə həmin il Ukrayna, Polşa və Avropa İttifaqı Odessa-Brodı kəmərinin Polşayadək davam etməsi və Xəzər neftinin də bu kəmərlə nəqlini dəstəkləyən birgə Sənəd imzaladı. Azərbaycan tərəfi rəsmi şəkildə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa marşrutlarının yetərli olmadığını və alternativ marşrutların axtarışını heç zaman gizlətməmişdir. Bakının geosiyasi baxımdan daha əlverişli və iqtisadi baxımdan daha effektiv nəqliyyat ixracat sistemini yaratmaq fəaliyyəti də bu rəsmi mövqe ilə uzlaşmışdır və Cənub-Qərb marşrutu da bu mövqenin və fəaliyyətin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Qərb marşrutuna alternativ axtarılması siyasi və iqtisadi maraqlarla yanaşı, ekoloji narahatlıqla da bağlı idi; bu marşrutun son dərəcə yüklənməsi ekoloji baxımdan təhlükələrlə yekunlaşa bilərdi. Belə ki, Bakı-Supsa marşrutu ilə nəql edilən neft sonradan tankerlərlə Bosfor və Dardanel boğazlarına ötürülürdü. Bu da ilk növbədə Bosfor probleminin kəskinləşməsi demək idi.

Maraqlı tərəflər Xəzər neftini nəqli üçün alternativ kəmərin çəkilişi, daha doğrusu ƏİNK-nin çəkilişi üçün müzakirələri və tədbirlər həyata keçirilməsini sürətləndirdilər. Bu prosesdə, təbiidir ki, işlərin və məsuliyyətin böyük ağırlığı Azərbaycanın üzərinə düşürdü. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il 5 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə ƏİNK sisteminin yaradılması ilə əlaqədar xüsusi işçi qrupu təşkil edildi.¹ ƏİNK marşrutu üzrə Xəzər neftinin nəqlinin ən optimal variantının tapılması zəruri idi və maraqlı tərəflər bu geostrateji əhəmiyyətli arteriya üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün mübarizəyə qatıldılar. Təxminən 6 il çəkən müzakirələrdən sonra, təklif edilən marşrutların bütün müsbət və qüsurlu tərəflərini öyrənən Azərbaycan və onun “Əsrin Müqaviləsi” üzrə tərəfdaşları nəhayət Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİNK layihəsi üzərində dayandı.

BTC ƏİNK layihəsinin rəsmiləşdirilməsi yolunda bir neçə tarixi əhəmiyyətli görüşlər oldu, onların da ən böyük yekunlarından biri Trabzonda 1998-ci il aprelin 26-da Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin görüşü sayılmalıdır. Bu görüşdə ilk dəfə rəsmi olaraq dövlət başçıları BTC-nin əsas neft kəməri marşrutu kimi seçiləcəyini bəyan etdilər. Növbəti addım Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentləri, həmçinin ABŞ-in energetika naziri tərəfindən 1998-ci il oktyabrın 29-da BTC ƏİNK-nin dəstəklənməsinə dair Ankara Bəyannaməsinin imzalanması oldu. Bu görüşlərin tarixi nəticəsi isə ATƏT-in İstanbul sammiti sayılmalıdır; 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən nəql

¹ Гусейнова У.И. Азербайджан - США, перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку, 2000, с.429

edilməsi haqqında Saziş imzalandı. Saziş müvafiq ölkələrin prezidentləri Heydər Əliyev, Eduard Şevardnadze və Süleyman Dəmirəl tərəfindən imza edildi. Bundan əlavə, BTC-nin dəstəklənməsi və layihəyə Qazaxıstanın və Türkmənistanın da cəlb edilməsi məqsədilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan arasında ABŞ-ın iştirakı ilə İstanbul Bəyannaməsi də imzalandı.

BTC ƏİNK üzrə tarixi əhəmiyyətli bu saziş imzalandıqdan sonra layihənin həyata keçirilməsi prosesi başladı. Layihənin operatoru BP şirkəti oldu. BTC-nin səhmdarları isə BP, ARDNŞ, Shevron, Statoil, TPAO, ENI, Total, Itochu, INPEX, Conoco Phillips və Amerada Hess şirkətləri idi. 17 oktyabr 2000-ci ildə Azərbaycan hökuməti və iştirakçı dövlətlərin hökumətləri arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin layihələşdirilməsi və maliyyələşdirilməsi haqqında Saziş imzalandı. 2002-ci il avqustun 1-də kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün "BTC Co" şirkəti təsis edildi. 2002-ci il sentyabrın 18-də BTC-nin təməli qoyuldu. Tikinti işləri 2003-cü ilin aprelində başladı. Kəmərin Azərbaycan ərazisində tikintisini Yunanıstanın CCİC şirkəti, Gürcüstan ərazisində isə Fransa-ABŞ birgə şirkəti olan SPİE/Petrofac alyansı apardı. Neft kəməri 25 may 2005-ci ildə təhvil verildi, həmin tarixdə kəmərin Azərbaycan hissəsinin açılışı oldu. 12 noyabr 2005-ci ildə isə kəmərin Gürcüstan hissəsinin açılışı oldu. Nəhayət, 2006-cı ilin iyulunda BTC ƏİNK üzrə Azərbaycan neftinin ilk nəqli baş tutdu. Beləliklə, uzun çəkən gərgin əməyin sayəsində istər dünyanın neft tarixində, istərsə də Avrasiyanın siyasi, iqtisadi və kommunikasiya tarixində önəmli bir hadisə baş tutdu: Xəzər neftinin Aralıq dənizi limanı ilə Avropaya nəqli reallaşdı.

Dissertasiyanın sonuncu fəslində belə bir məsələyə də diqqət yetirilir ki, BTC ƏİNK-nin işə düşməsi ilə Cənubi Qafqazı, Mərkəzi Asiyayı və ümumilikdə Xəzər dənizi akvatoriyasını əhatə edən böyük bir coğrafi məkanda qüvvələrin nisbəti və geosiyasi durum dəyişmişdir. Bakı-Novorossiysk kəməri ilə Rusiya ərazisindən keçərək daşınması bəzi qüvvələr tərəfindən çox arzu olunan Azərbaycan neftinin böyük həcmdə bir hissəsi indi Rusiyanın ərazisindən yan keçir ki, bu da həmin dövlətin bölgə siyasətinə zərbə vurmaya bilməz. Digər tərəfdən, bu marşrut Cənubi Qafqazın, eləcə də Türkiyənin həmin sistemdə rolunu daha da artırmışdır: BTC ƏİNK-nin istismara verilməsi Xəzər hövzəsi ehtiyatlarının daha fəal şəkildə mənimsənilməsinə imkan verir.

Dissertasiyada BTC ƏİNK-nin çəkilişi ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyi də geniş araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, BTC ƏİNK-nin çəkilişi və Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması bu dövlətin Qafqazda, Xəzəryanı bölgədə və Yaxın Şərqdə geosiyasi dayaqlarını çox möhkəmləndirmişdir və təbii ki, yalnız xeyrinə olmuşdur. Hərçənd ki, ABŞ-ın bu strategiyayı həyata keçirməsi üçün BTC ƏİNK-nin reallaşdırılması yeganə vasitə olmamışdır. Daha doğrusu, Bakı-Ceyhan artıq hərbi və siyasi məsələyə də çevrilmişdir. Avrasiya məkanında

geosiyasi planlarını həyata keçirmək üçün ABŞ-ın istifadə etdiyi daha bir vasitə – bölgə dövlətləri ilə çoxtərəfli əməkdaşlıq və beynəlxalq təşkilatlarda birgə iştirak sayıla bilər. Bu istiqamətdə Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi TRASECA layihəsinə ABŞ-ın xüsusi marağı, BMT, NATO tərkibində birgə fəaliyyət nümunə ola bilər. Üçüncü bir istiqamət, əlbəttə ki, Rusiyanın və İranın böyük narazılığı ilə qarşılanan hərbi əməkdaşlıq sahəsidir. ABŞ-ın Cənubi Qafqazda hərbi siyasəti bölgə dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yönəldilmişdir. Bu, əsasən, Cənubi Qafqaz respublikalarının “Sülh naminə əməkdaşlıq” Proqramında iştirakı, daha sonra onların Alyansla fərdi qaydada əməkdaşlığını (*IPAP*) nəzərdə tutmuşdur. 2003-cü ilin yayından Azərbaycan Avropada amerikan komandanlığının məsuliyyət zonasına daxil edilmişdir. Həmin vaxtdan etibarən Pentaqon Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığını tam gücü ilə həyata keçirməkdədir. Azərbaycanın Alyansla fərdi qaydada əməkdaşlığı da 2006-cı ildən etibarən tam qaydada baş tutmuşdur. BTC ƏİNK-nin reallaşdırılmasından sonra bu proqram daha da aktuallaşmışdır. Boru kəmərinin mühafizəsi məsələsi artıq strateji tələbat olduğundan, “Xəzərin Mühafizəsi” operativ bölməsi faktiki olaraq ABŞ-ın Avropa komandanlığının ən aparıcı postu ola bilər.

11 sentyabr 2001-ci il hadisələri Xəzəryanı bölgədə ABŞ-ın öz geosiyasi məqsədlərindən nəinki keçmədiyini, üstəlik, daha artıq dərəcədə əhəmiyyət verdiyini göstərdi. Məlum hadisə ABŞ-ın Xəzəryanı bölgədə, o cümlədən Cənubi Qafqazda xarici siyasətinin növbəti onilliklər üçün başlıca təmayüllərini müəyyən etmiş oldu. Bu hadisələr fonunda ABŞ administrasiyası Cənubi Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya münasibətdə geosiyasi maraqlarının maksimum genişləndirərək, çoxaspektli siyasətini yürütməyə başlamışdır. 11 sentyabr hadisələrindən keçən onillik ərzində istər bölgənin hərbi-siyasi durumu, istər ABŞ-ın xarici siyasətinin enerji və hərbi sahələrdəki elementləri aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyi məsələsi hərbi-strateji amillərdən ayrılmaz olmuşdur. Enerji təhlükəsizliyi hərbi-güc komponentləri ilə birgə müasir geosiyasətin zərurətinə çevrilmişdir. Bu fəvqəldövlətin Qafqazda yeritdiyi siyasət yeni müstəqil dövlətlərin möhkəmləndirilməsi, bu ölkələrin bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafı, bölgədə demokratiyanın bərqərar edilməsi xəttinə yönəldilmişdir. BTC ƏİNK-nin və BTƏ qaz kəmərinin çəkilişi və işə düşməsi də yeni minilliyin ilk illərinə təsadüf etdiyindən, ABŞ-ın xarici siyasət prioritetlərində bu layihələr önəmli yer qazanmışdır. Xəzəryanı bölgədə ABŞ-ın strategiyası Şərq-Qərb enerji dəhlizinin əsasını təşkil edən boru kəmərlərinin yeni inşasıdır ki, bunun da başlıca əlamətinin diversifikasiya olduğunu artıq qeyd etdik. Bu möhkəm əsaslı strategiyası hesabına, ABŞ 2000-ci illərin sonuna doğru Cənubi Qafqazda və

Mərkəzi Asiyada lider mövqe qazanmağa nail olmuşdur.

Aparılan elmi araşdırmaya dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində yekun vurulmuşdur; Azərbaycanın neft strategiyasının və ABŞ-ın Qafqaz siyasətini ən əhəmiyyətli məsələləri ilə bağlı ümumiləşdirmələrə və elmi nəticələrə gəlinmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Xarici dövlətlərin Qafqaz siyasəti məsələsinə dair (1991-2008-ci illər) // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aspirantların elmi konfransının materialları. May 2010-cu il. Bakı, “Elm”, 2010, s.367-370
2. Azərbaycan neftinin nəqli problemi ətrafında geosiyasi mübarizə // “Tarix və onun problemləri”, 2011, s. 156-161
3. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və İran İslam Respublikasının mövqeyi // “Tarix və onun problemləri”, 2011, s. 174-178
4. Xəzər ətrafı region 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra: geosiyasət və təhlükəsizlik // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası doktorantlarının elmi konfransının materialları. May 2011-ci il. Bakı, “Elm”, 2011, s.213-215
5. Geography of Transportation of the Caspian Oil: Problems and Options of Settlement // Caucasus and the World. International Scientific Journal, 2012, № 12. Tbilisi, 2012, p.135-137
6. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və ABŞ-ın mövqeyi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər, 34 c. Bakı, 2010, s.125-136.
7. The issue of launching of Azerbaijan’s energy resources to world markets and the position of the United states // Тілея Науковий вісник. Випуск.... Киев – 2014 (çapdadır).

**Нефтяная стратегия Азербайджанской Республики
и кавказская политика США (1991-2008 гг.)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в отечественной историографии в комплексном взаимосвязывающем плане исследованы нефтяная стратегия Азербайджанской Республики и кавказская политика США в 1991-2008 гг.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **введении** обоснованы актуальность и хронологические рамки исследования, даны краткий историографический обзор и источниковая база проблемы. Во введении также определены цель и задачи исследования, указаны ее научная новизна, теоретическое и практическое значение.

Первая глава диссертации под названием «Место азербайджанской нефти в кавказской политике США накануне распада СССР и первые годы независимости Азербайджана» состоит из двух параграфов и, соответственно, изучает основные моменты влияния распада СССР на международные отношения конца XX века и на кавказскую политику США.

Вторая глава называется «Разработка нефтяной стратегии Азербайджанской Республики и кавказская политика США» и также состоит из двух параграфов. В главе рассматриваются основные направления разработки нефтяной стратегии Азербайджана, незаменимая роль Гейдара Алиева в формировании этой политики, а также роль Ильхама Алиева в успешном развитии нефтяной стратегии республики. Основное внимание уделяется также политике США в этом регионе в период формирования нефтяной стратегии Азербайджана.

Третья глава под названием «Проблема экспорта азербайджанской нефти: Баку-Тбилиси-Джейхан и Баку-Тбилиси-Эрзурум» изучает основные моменты экспортной проблемы азербайджанской нефти и взаимосвязь этой проблемы с геополитикой современности.

В **заключении** подведен итог проведенного исследования, сформулированы общие выводы, вытекающие из данной работы.

**Azerbaijan Republic's oil strategy and the United States's policy on the
Caucasus (1991-2008)**

SUMMARY

In the thesis for the first time in the history of the country has been mutually investigated Azerbaijan Republic's oil strategy and the United States's Caucasian policy within the 1991-2008 years.

The dissertation covers the Introduction, 3 Chapters, the Conclusion and the list of the literature.

In the Introduction the topicality and chronological framework of the theme is grounded, the state of studying of the problem is investigated, and the summary of the source and the theoretical and methodological framework is provided. In the Introduction, the goals and objectives of the research are defined, as well as the scientific innovations are given, and the theoretical and practical importance is provided.

Chapter I of the dissertation is titled as "The place of Azerbaijani oil in the USA's policy on the Caucasus on the eve of the collapse of the Soviet Union and after the restoration of state independence". In this chapter is elucidated the impact of the collapse of the Soviet Union on the political and economic processes in the world, as well as in the region and Azerbaijan.

Chapter II is titled as "The development of the Azerbaijan Republic's oil strategy and the United States' policy on the Caucasus". In this chapter is analyzed the international situation on the eve of the signing of "Deal of the Century" and the characteristics of the economic development of Azerbaijan; is shown that not only the largest funds, but also a strong strategy should be useful for the revival of oil industry during this period.

Chapter III is titled as "The issues of the export of Caspian oil to the world markets: the construction of the BTC and BTE oil and gas pipelines". In the dissertation is shown that the geography and transportation routes of oil export subjected to the geopolitics were a part of the state's foreign policy.

The scientific research has been summarized in the "Conclusion" of the thesis; the most important issues related to Azerbaijan's oil strategy and the policy of the United States on the Caucasus have been generalized and reached the scientific conclusions.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ имени А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

АСМАР ШУКЮР ГЫЗЫ НАСИБОВА

**НЕФТЯНАЯ СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ И КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА США
(1991-2008 гг.)**

Специальность: 5507.01 – История международных отношений

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ – 2014